

УДК 94(477)«1918/1922»:351.746.1.075.1

Метаморфози структури губернської надзвичайної комісії на Україні: причини та наслідки (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.)

Труш Світлана

Труш Світлана. Метаморфози структури губернської надзвичайної комісії на Україні: причини та наслідки (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.). У статті досліджується проблема ефективності діяльності Надзвичайної комісії в контексті успішного утвердження при владі більшовиків. Розглянуто зміни в структурі губернської надзвичайної комісії як реакцію керівництва на актуалізацію певного типу загроз для влади більшовиків. Виявлено, що організаційна гнучкість ЧК стала однією з передумов перемоги більшовиків на Україні.

Ключові слова: Надзвичайна комісія, структура, губернска НК, повітова НК, метаморфози.

Труш Светлана. Метаморфозы структуры губернской Чрезвычайной комиссии на Украине: причины и последствия (на материалах Харьковской губернской чрезвычайной комиссии, 1919-1922 гг.). В статье исследуется проблема эффективности деятельности Чрезвычайной комиссии в контексте успешного утверждения у власти большевиков. Рассмотрены изменения в структуре губернской чрезвычайной комиссии как реакция руководства органа на актуализацию определенного типа угроз для власти большевиков. Установлено, что организационная гибкость ЧК стала одним из условий победы большевиков на Украине.

Ключевые слова: Чрезвычайная комиссия, структура, губернская ЧК, уездная ЧК, метаморфозы.

Trush Svitlana. Metamorphosis of the structure of the provincial Extraordinary Commission in Ukraine: causes and consequences (on the materials of the Kharkiv Provincial Extraordinary Commission, 1919-1922.). The paper is devoted to the problem of effectiveness of activity of the Extraordinary Commission in the context of the successful approval of the Bolsheviks in power. The author considered changes in the structure of the Extraordinary Commission as a management response of its guide. The author found that organizational flexibility Cheka became one of the conditions for victory of the Bolsheviks in Ukraine.

Keywords: the Extraordinary Commission, structure, provincial Cheka, district Cheka, metamorphosis.

© Труш С. М., 2013

Період Української національно-демократичної революції 1917-1922 рр. ввійшов у вітчизняну історію як час численних соціально-політичних експериментів, динамічних змін та постійної боротьби. Зіткнення ідеологій у царині духа супроводжувалося кривавими сутичками в реальному житті. Кожен новий режим намагався втриматися при владі, використовуючи при цьому різноманітну тактику.

Одним з перших завдань, з яким стикалася та чи інша політична сила, було будівництво державного апарату, що мав забезпечити стабільність, ефективне управління та, зрештою, перемогу над політичними супротивниками. Ця стаття покликана проаналізувати формування та становлення одного з ключових інститутів у структурі державного управління більшовицького режиму на периферії – органів державної безпеки, які представляла мережа губернських надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами. Завдання було доповнене намаганням автора відстежити метаморфози в структурі Надзвичайної комісії на місцевому губерньському рівні, бо саме ця ланка у вертикалі Всеукраїнської Надзвичайної Комісії була основною. Крім того, в ході дослідження заплановано встановлення причин, що спонукали більшовицьке керівництво до трансформації структури Надзвичайної комісії, та які наслідки мали ці систематичні зміни.

На губерньську НК покладалося фундаментальне завдання – стабілізація радянського режиму на периферії, бо, як виявилось, в центрі зробити це виявилось простіше [19, с. 233]. Виконання цього завдання на українських землях було ускладнене сукупністю чинників – наявність політичної опозиції, за більшовицьким лексиконом, контрреволюції, відсутність соціальної бази, агресивно налаштоване селянство, економічний колапс та ряд інших причин. Тому процес утвердження комуністичної диктатури суттєво затягнувся – до 1922 р., якщо мати на увазі закінчення українських національно-визвольних змагань.

Хронологічні рамки дослідження – 1919–1922 рр., що обумовлено часом існування мережі надзвичайних комісій на українських землях, і власне, цей період став установчим для радянської влади на території України [13, с. 23].

Весь цей час більшовикам доводилося вирішувати багато проблем, переслідуючи при цьому єдину мету, – монополізацію радянської влади на українських теренах. Для цього була обрана силова тактика – зміни в житті впроваджувалися насильницьким шляхом, і одним з інструментів такої політики стала Надзвичайна комісія.

Дослідження змін, яких зазнавала Надзвичайна комісія в період революції у провінції, є актуальним завданням з кількох причин. По-

перше, це дозволить говорити про особливості радянського державного будівництва, про політичну життєздатність більшовиків та про причини їх успіху в ході національно-визвольних змагань. Ці наукові завдання корелюються і з суспільними, оскільки торкаються теми історичної долі української нації в трагічному ХХ столітті.

Історіографія питання є недостатньо розробленою. У радянський період наукова література, присвячена Надзвичайній комісії, її діяльності та ролі в приході більшовиків до влади в Україні, була поодиноким явищем та мала заангажований характер. У роботах В. Портнова [18], Г. Маймескулова [13], подавався ідеалізований образ НК, борця за справедливість, при цьому численні зловживання та злочини, вчинені «надзвичайками», замовчувалися. На противагу радянській традиції виступили дослідження білоемігрантів, зокрема, С. Мельгунова [14], в яких, навпаки, НК зображувалася як катівня, інструмент насилля, при цьому не проаналізовано об'єктивну сторону існування НК.

Сучасна українська історіографія представлена іменами В. Золотарьова [13], В. Ченцова [20], Р. Подкура [16; 17], які, спираючись на нові документи, намагаються підійти до феномену НК як до історично вмотивованого. Діяльність Надзвичайної комісії, на їхню думку, це ілюстрація боротьби за владу, в якій НК стала інструментом утвердження більшовиків. Проблема структури Надзвичайної комісії, її ефективності не отримала достатнього висвітлення у літературі, а тому потребує особливої уваги.

Джерельна база дослідження складається переважно з архівних матеріалів, проте були використані і опубліковані матеріали: збірники документів ВЧК [2; 9] і ВУНК [15], річні звіти ВУНК [1; 10], звіт голови ВУНК М. Я. Лациса [12]. Ці документи представляють правову основу функціонування Надзвичайної комісії, етапи її розвитку та головні здобутки. До архівних матеріалів належать справи з Державного архіву Харківської обл. (далі – ДАХО) [3-7] і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) [21-22], де, зокрема, була виявлена службова і звітна документація Харківської губернської надзвичайної комісії.

На українських землях мережа надзвичайних комісій почала функціонувати з 1919 р. [23, с. 15]. Надзвичайні комісії створювалися в губернських та повітових містах, а за необхідності – і в волосних центрах [7, арк. 1-2]. Структура комісії була підпорядкована її завданням, тобто, за більшовицькою термінологією, боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, посадовими злочинами, бандитизмом, повстанським та кримінальним, саботажем тощо. У першій половині 1919 р. губернська надзвичайна комісія була не єдиним органом в губернії, що мав вести

боротьбу зі згаданими явищами. Подібними повноваженнями були наділені Особливі відділи при військових установах та армійських частинах, районно-транспортні надзвичайні комісії на залізниці, повітові та волосні «надзвичайки» [8, с. 23]. Структура губернської НК протягом цього періоду характеризується своєю схематичністю. Так, згідно з Положенням ВЧК губернські надзвичайні комісії склалися з чотирьох головних відділів: 1) по боротьбі з контрреволюцією; 2) зі спекуляцією; 3) по боротьбі з посадовими злочинами; 4) іногородній відділ [9, с. 193]. Перший відділ мав вести боротьбу з контрреволюцією у будь-яких її проявах та бути цілісним. Відділ по боротьбі зі спекуляцією мав поєднувати роботу по боротьбі зі спекуляцією та слідкувати за проведенням в життя постанов центральної та місцевої влади по організації торгівлі та промисловості. Відділ по боротьбі з посадовими злочинами мав слідувати за добросовісністю в роботі та чесністю радянських службовців. Іногородній відділ виконував розпорядчо-контрольні функції стосовно роботи надзвичайних комісій на місцях [9, с. 194].

У повітових надзвичайних комісіях була подібна структура, але тут обов'язково відділи по боротьбі з контрреволюцією та посадовими злочинами об'єднувалися, а іногородній відділ, відповідно, не існував.

У якості допоміжних відділів при губернських надзвичайних комісіях по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами створювалися господарський відділ та комендатура. Господарський відділ займався веденням господарства комісії, зберіганням та розподілом товарів, конфіскованих та реквізованих, видачою зарплатні тощо [9, с. 193].

Комендатура займалася реєстрацією та утриманням заарештованих, видачою перепусток на побачення, довідковим столом.

У повітових надзвичайних комісіях комендатура та господарський відділ мали бути сполучені.

При надзвичайній комісії мала бути одна загальна канцелярія і невелике діловодство при відділах. Для виконання бойових завдань створювався спеціальний батальйон.

Фактично, в цей період діяльність губернських надзвичайних комісій вилилася в реалізацію політики «червоного терору», введеної спеціальним декретом ще 5 вересня 1918 р., суть якої полягала у фізичному знищенні представників «ворожого класу» – буржуазії, дворянства, духовенства [14, с. 81]. Губернську НК у цей період характеризує не розробленість апарату, методики роботи, нестача кадрів.

Наступний період роботи НК розпочався з 1920 р. (друга половина 1919 р. – це період, коли при владі перебували у різних місцевостях денікінці та національні сили). Перед НК були поставлені нові завдання

і, відповідно, модернізована структура губернської надзвичайної комісії. Губернська НК складалася з чотирьох відділів – загального, секретно-оперативного, юридичного і інструкторського.

Загальний відділ включав в себе комендатуру, загальну канцелярію, господарську та фінансову частини [5, арк. 5].

Оперативний (секретно-оперативний) відділ безпосередньо вів боротьбу проти контрреволюційних організацій (виявлення, збір матеріалів для слідства, знешкодження), боротьбу зі спекуляцією та мародерством, контроль за роботою всіх радянських органів, збір інформації щодо політичного стану в губернії, слідкував за появою антирадянських настроїв у суспільстві [22, арк. 115-116].

У структурі секретно-оперативного відділу в залежності від фронту конкретної роботи вирізняли: інформаційно-статистичну частину, політичне відділення, економічне відділення, відділення по боротьбі з бандитизмом, секретний відділ, оперативну частину, бюро зовнішньої розвідки, загальну групу і канцелярію [16, с. 350-351].

Інструкторський відділ слідкував за політичними настроями населення, виконував функції внутрішнього контролю. До його компетенції належало право видачі паспортів та дозволів на виїзд з міста [4, арк. 37, 128]. Інструкторський відділ мав у своєму складі активно-агентурну частину та інформаційну.

Юридичний відділ виконував слідчу роботу. Згідно з інструкцією юридичному відділу, « головне завдання слідчої комісії полягало у швидкому розкритті злочинів у формі дізнання, до встановлення факту провини, на основі якого можна було винести той чи інший вирок чи висновок про передачу в одну з судових інстанцій. В задачі комісії не входить суд над злочинцями, наше завдання морально діяти і цим самим попередити повторення злочинів. Нам не потрібно доказів провини проти експлуататора чужої праці чи контрреволюціонера, а достатньо в'янути його соціальне забезпечення чи політичну фізіономію, щоб застосувати до нього адміністративні заходи як до класового ворога пролетаріату та комунізму» [2, с. 77-78].

У 1920 р. нарешті було вирішено питання з організацією роботи губернських надзвичайних комісій в повітах. Повітові надзвичайні комісії були ліквідовані ще в травні 1919 р. через їх низьку ефективність, неможливість налагодження роботи і, зрештою, псування іміджу Надзвичайної комісії [21, с. 94, 107]. Після їх знищення справи, що були в розробці, були передані в губернські надзвичайні комісії, а функції повітових комісій з наданням відповідних прав були покладені на відділи управління повітових виконкомів – тут були створені так звані «секретні відділи» [15, с. 84]. У своїй діяльності ці відділи спиралися

на повітову міліцію, але у випадку серйозної загрози зверталася до керівництва губернської надзвичайної комісії.

Саме на основі «секретних відділів» були створені повітові політичні бюро. Головне завдання цього органу, підконтрольного безпосередньо губернській надзвичайній комісії, полягало в організації ефективного збору інформації. Повітове політичне бюро складалося з завідувача (призначався керівництвом губернської НК), секретаря (від місцевого партійного комітету) та уповноваженого з інформації (надсилався з губернської НК). Крім того, при кожному повітовому політбюро діяв арештний дім (в'язниця) [5, арк. 13].

Перше політбюро в Харківській губернії було створено 26 квітня 1920 р. в Чугуївському повіті. Згодом почала функціонувати мережа подібних закладів – в Зміївському, Валківському, Вовчанському, Куп'янському, Богодухівському, Ізюмському, Охтирському і Сумському повітах (з 12 січня 1921 р. Сумське повітове політбюро було перетворено на повітову НК) [5, арк. 13].

У структурі губернської НК було призначено відповідальну особу – завідувача губернським політичним бюро, який координував та контролював роботу повітових політбюро [5, арк. 14].

З приходом нового, 1921, року настала чергова метаморфоза структури губернської НК. Цього разу зміни диктувалися більш вагомими причинами, аніж просте вдосконалення роботи органів державної безпеки. У 1921 р. на X з'їзді РКП (б) було прийнято рішення про перехід до нової економічної політики, що передбачало часткову реанімацію торгово-грошових відносин, повернення приватного сектора в економіку, відмову від продрозкладки та трудової повинності тощо. Відповідно, соціально-економічне життя зазнало значних змін, було переглянуте ставлення до такого явища як спекуляція, оскільки раніше під цю категорію потрапляла будь-яка торгівля. Діяльність НК у цей період була орієнтована саме на контроль над господарсько-економічним життям та, як зазначено було у звіті голови Харківської губернської надзвичайної комісії за першу третину 1921 р. Танцюри, «ХГНК з ліквідацією зовнішніх фронтів і переходом на боротьбу з економічною розрухою головним чином звернула свою увагу на зміцнення свого апарату як в центрі, так і на місцях» [5, арк. 15], тобто на нову структурну модернізацію.

Крім того, до складу ХГНК були включені місцеві дорожньо-транспортна НК та особливі відділи, що завершило процес концентрації органів державної безпеки в губернії в рамках єдиної установи. До цього спонукала наявність паралелізму та неузгодженості в діяльності органів одного спрямування на території губернії, а також у цьому

реалізувала себе характерна для радянських органів влади тенденція до централізації [1, с. 73].

У Харківській губНК було чотири відділи та секретаріат. Кожна зі складових, в свою чергу, включала кілька підвідділів. Так, секретно-оперативний відділ, що займався безпосередньою боротьбою з контрреволюцією, спекуляцією, зловживаннями, кримінальними злочинами, мав такі частини: 1) відділ інформації; реєстраційно-статистична частина; 2) відділ по боротьбі з бандитизмом; відділ політичної контрреволюції; економічний підвідділ; кооперативно-продовольча група, адміністративно-судова; виробничо-промислова; загальна група; 3) робоча група; 4) оперативна частина; 5) В. Ц. О. [6, арк. 20]. Появу нових підвідділів можна пояснити переходом більшовиків до НЕПу, метою якої було налагодження господарського життя. Економіка постійно стикалася з проблемою корупції, і саме її і мала подолати Надзвичайна комісія. Одразу три спеціалізовані групи мали забезпечити вирішення цієї проблеми, крім того, слідкувати за втіленням в життя постанов центральної та місцевої влади, що стосувалися виробництва та торгівлі, сприяти захисту ринку від спекуляції. Залишалися актуальними і такі напрями боротьби як бандитизм, що досяг апогею свого розвитку в 1921-1922 рр., та контрреволюція.

Загальний відділ включав: комендатуру; тюремний підвідділ; господарську частину; слідчу в'язницю; гараж; майстерні; клуб; зв'язок; конюшні. Адміністративно-організаційний відділ – інструкторський підвідділ з кодифікаційним столом та столом особового складу. Особливий відділ складався з інформаційної, секретно-оперативної та слідчої частин, а також секретаріату та мав виконувати нагляд за роботою армійських частин та військових установ. Безпосередньо секретаріат комісії складався з президіуму, шифтвідділу та загальної канцелярії [6, арк. 21].

Остання метаморфоза засвідчила значне поглиблення спеціалізації всередині надзвичайної комісії за весь період її існування – у кожному відділі діяло кілька підвідділів, що в свою чергу складалися з груп, орієнтованих на боротьбу з тим чи іншим явищем. Звісно, це викликало розширення штату, збільшення витрат, але це виправдовувалося ефективнішою роботою надзвичайних комісій. На периферії саме органи державної безпеки, губернські надзвичайні комісії, забезпечили стабілізацію радянського ладу, виконання внутрішньої політики більшовиків.

Крім того, на момент 1922 р. губернська надзвичайна комісія залишилася єдиним органом державної безпеки на місцевому рівні, поглинувши повітові, дорожно-транспортні надзвичайні комісії та армійські особливі відділи.

Постійні структурні трансформації, що були характерні для губернської НК, можна розглядати як запозвяте намагання більшовиків максимально адаптуватися під обставини за рахунок свого державного апарату. Радянське керівництво, незважаючи на складність процесу розбудови органів влади та управління на місцях, вдало використало наявні ресурси, використавши НК як інструмент силового утвердження на українських (і не лише) землях.

Метаморфози губернської комісії можна розглядати і в більш ширшому контексті – масштабному політично-економічному і соціально-культурному експерименті, який був розпочатий РКП(б) з моменту Жовтневого перевороту. Більшовицька модель державного управління не орієнтувалася на теоретичні розрахунки, вона одразу втілювалася на практику, і цей експериментаторський шлях став причиною численних трагедій, якими так рясніє вітчизняна історія ХХ століття.

Література

1. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК. Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 году // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 69-85.
2. ВЧК-ГПУ: Документы и материалы. / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. – М., 1995.
3. ДАХО, Ф. Р – 202, оп. 2 спр. 5, арк. 26.
4. ДАХО, Ф. Р – 202, оп. 2 спр. 10, арк. 37, 128.
5. ДАХО, Ф. Р – 203, оп. 1 спр. 91, арк. 5, 6, 13, 20, 21.
6. ДАХО, Ф. Р – 203, оп. 1 спр. 290, арк. 2, 15, 20, 21.
7. ДАХО, Ф. Р – 4872, оп. 1 спр. 1, арк. 1-2.
8. *Дукельский, С.* ЧК на Украине / С. Дукельский. – Эдмонтон, 1989.
9. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг.: Сб. документов. – М., 1958.
10. Из отчета Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 5-11.
11. *Золотарьов, В.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / В. Золотарьов. – Харків, 2003.
12. *Лацис, М. Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте: популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями / М. Я. Лацис. – М., 1920.

13. *Маймескулов, Л. Н.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков, 1990.
14. *Мельгунов, С. П.* Красный террор в России: 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – М., 1990.
15. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917 – 1922 гг. Сб. документов и материалов. – К., 1971.
16. *Подкур, Р.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 3-4. – С. 342-356.
17. *Подкур, Р. Ю.* За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур. – К., 2000.
18. *Портнов, В. П.* ВЧК (1917–1922 гг.) / В. П. Портнов. – М., 1987.
19. *Семененко, В. І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917-1922 рр.) / В. І. Семененко. – Харків, 1995.
20. *Ченцов, В.* Табу – на думку, заборона – на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки / В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 134-156.
21. ЦДАГО України, Ф. – 1, оп. 20 ч. 1. спр. 166, 94, 107 арк.
22. ЦДАГО України, Ф. – 1, оп. 20 ч. 1. спр. 192, 106, 115-116 арк.
23. *Шаповал, Ю.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997.

Краєзнавчі студії